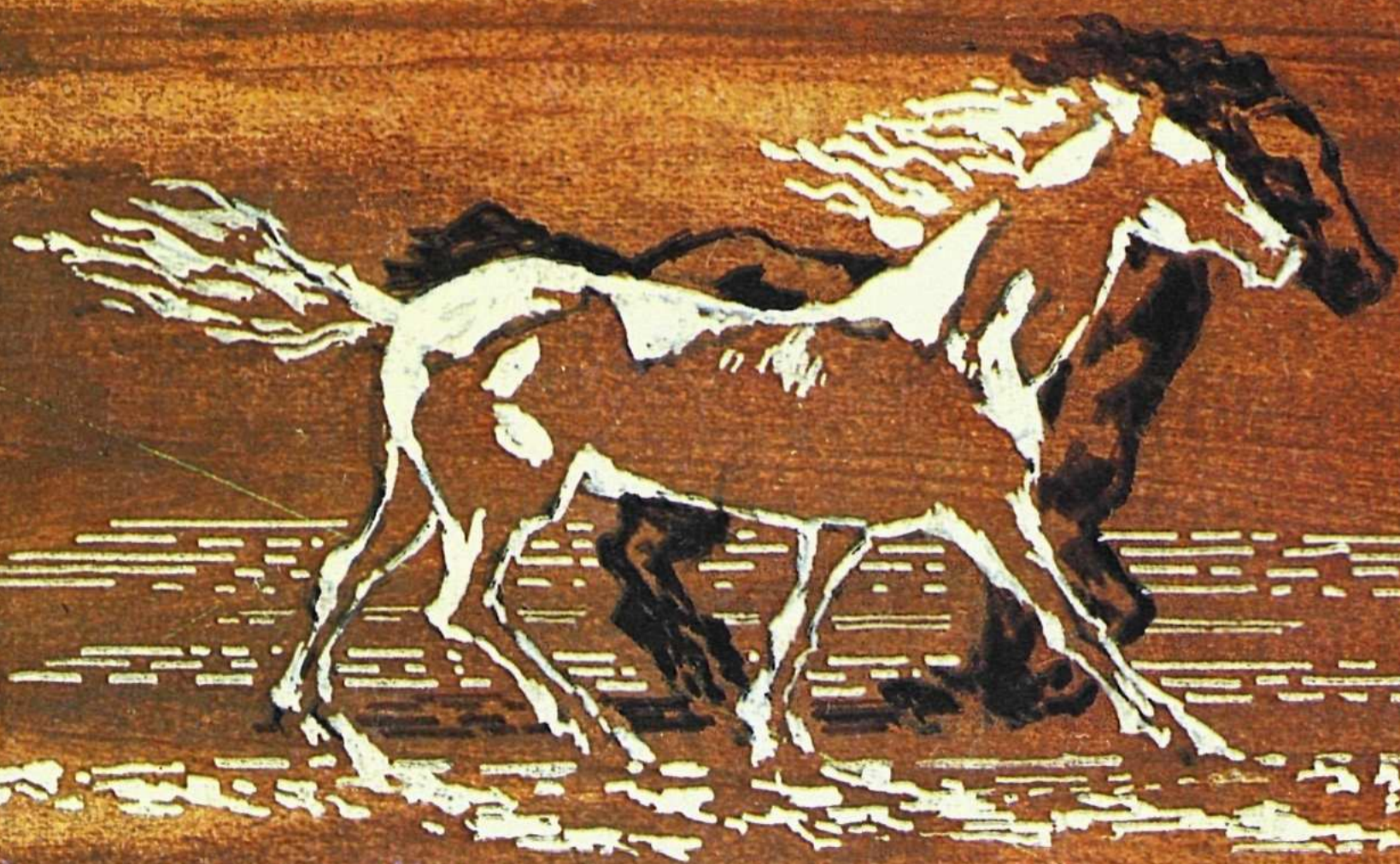

Акселу
Сейдимбек

ҚАЗАК
ӘЛСІМІ

Қазан қаласындағы
Әлсімдер фабрикасы

Ақселеу Сейдімбек

ҚАЗАҚ

ӘЛЕМІ

Этномәдени пайымдау

АЛМАТЫ «САНАТ» 1997

ББК 63.5 (5 каз) я 72
С 31

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АҚПАРАТ
ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ КЕЛІСІМ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ, МӘДЕНИЕТ
ЖӘНЕ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ —
ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ М. О. ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

Сейдімбек А.

С 31 Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. Оқу құра-
лы.— Алматы, „Санат“ 1997.—464 бет.

ISBN 5-7090-0312-3

Ақселеу Сейдімбек қазақтың этникалық мәдениетіне, фольклоры мен этнографиясына ден қоя зерттеп жүрген белгілі қаламгер-ғалым. Оның қаламынан туған „Күңгір-күңгір күмбездер“, „Сонар“, „Мың бір маржан“, „Күй шежіре“ атты кітаптары оқырман қауымның ықылас-ілтисатына бөленген еңбектер. Автор „Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау“ атты жаңа кітабында өзіне етене тақырыпты одан әрі өрбіте отырып, қазақтың дәстүрлі мәдениетіне, фольклоры мен этнографиясына қатысты соны пайымдаулар жасаған.

Кітап студенттерге, қазақ тарихы мен мәдениетіне ықылас қойып жүрген мамандарға, оқырман көпшілікке арналған.

С $\frac{4702250000 - 037}{416 (05) - 97}$ 38 - 97

БББ 63.5 (5 каз) я 72

ISBN 5-7090-0312-3

© Сейдімбек Ақселеу, 1997

СОНАРЛАУ

Айтар ойдың орамын кейде бейнелі сөз, бедерлі теңеу арқылы жеткізуге де болады.

Қазақ тілінде „сонар“ деген сөз бар. Жаңа жауған, аязға ілігіп, қата қоймаған қар осылай аталады. Сонарда жортқан аңның ізі қарға мәрдей болып түседі де, көзі қарақты кісіге сол ізді қалдырған қандай аң екенін, оның бағыт-бағдарын, тіптен мінез-бітімі мен жыныс-тегіне дейін әйгілеп жатады.

Аңшы-саятшылар сонарды үшке бөледі. Бірінші, ұзақ сонар — жауған қар іңірде немесе тун ортасы ауа тоқтайды да, таң атқанша жортқан аңның ізі ұзап үлгереді. Сондықтан ұзақ сонар дейді. Мұндай іздің ұшығына шығып, аңның бойын көру мейлінше қиын. Бірақ, қиын да болса тәуекел етіп тер төгіп, олжалы оралатын аңшылар болады. Екінші, келте сонар — жауған қар таң алдында тоқтайды да, алакөбеден аттанған аңшы жортқан аңның ұзай қоймаған, келте ізіне тап болады. Жан қинамай қанжыға майлайды. Үшінші, қан сонар — аңшының армандап, тықырши күтетіні де осы. Қан сонарда қар күміс ұла шашқандай қылаулап тұрады. Мұндайда аңшы алдынан кезіккен із мөлдіреп, аңның қашан жүріп өткенін, қайда бет түзегенін, мінез-бітімін, жыныс-тегін әйгілеп жатады. Қан сонарда кезіккен ізге қарап дұрыс болжам жасап, белгілі бір әрекетке көшу үшін кәнігі аңшылар пәлендей қиналмайды.

Осы бір, қысқа-қайырым этнографиялық мысал этностың (халықтың) рухани болмысы мен таным зердесін пайымдауға дәнекер болғандай. Халықтың рухани әлемі де шимайлы ізге толы сонар секілді. Оның да ұзақ сонары, келте сонары немесе қан сонары бар. Уақыт арасы ұзаған сайын, ұзақ сонардағы із сияқты, халық болмысының да байыбын бажайлау қиындай береді. Сорабы үзілген шұбырынды із былай тұрсын, аңшының көзі қарақты болмаса иегінің астында моншақтай тізіліп жатқан іздің өзі қайдан шығып, қайда бара жатқанын білдіртпей дал

қылады. Осы орайда, қилы-қилы заманның бораны мен бұрқағын, сырмасы мен борасынын бастан өткерген рухани шежірелердің қадыр-қасиетін тануда зерделі зерттеуші сол шимайлы шиырдың сырын білетін қапысыз саятшыны елестететіндей. Зерттеуші-саятшы, сөз жоқ, сонардың үш түрімен де (ұзақ сонар, келте сонар, қан сонар) беттеседі. Жай беттесіп қою емес, соның үшеуін де жазбай танып, төл қасиеттерін тамыршыдай тап басып, дұрыс тұжырым жасай білуге міндетті де.

Бұл орайда, тарихтың тұңғық тереңінен бастауы алатын рухани үрдістер ұзақ сонарды елестетеді. Халықтың тарихи болмысына бойлай сүңгіген ұзақ сонардағы іздің ұшығына оңайлықпен шыға алмайсың. Бұл орайда мәдениет пен өнер, салт пен дәстүр, парасат пен кісілік, тіл мен таным, ұлттық психология т. б. туралы алыс кезеңнің деректері ұзақ сонардың ізіндегі бұлдырап, бастауын танытпай, барар жерін болжатпай әлек етеді. Бастауы мен барар бағытын білген соң, бітімі мен болмысын, парқы мен нарқын білу қажет. Өйткені, алтайы қызыл дегенің өлі жүні түспеген қарсақ болуы немесе асыл өнер дегенің жүрегіңді тоздырып, жаныңды аздыратын әсіре қызыл даңғаза болуы мүмкін. Алайда, кәнігі зерттеуші-саятшы сонар бетіндегі ізге уңілуін сонда да қоймайды. білмекке құмарлық, мәдени-рухани текті (генезис) тануға деген іңкәрлік тыным таптырмайды.

Ал енді, келте сонарға келсек, ұзақ сонардай емес, әрі-бері жортып, мойын созса, қашқан аңның қарасын көруге болады. Яғни, халықтың рухани болмысынан нобай-нышандарды емес, нақтылы айғақтарды танудың мүмкіндіктері бар. Ізі суып үлгермеген тарихи оқиғалар, сараланған өнер түрлері, орныққан салт-дәстүрлер, парасат-кісіліктер, талғам-танымдар көз алдында өтіп жатады. Зерттеуші-саятшыны бұл жағдай әсте бейтарап қалдырмайды. Бірақ, құр ынтығып, тамсану зерттеушіге де, саятшыға да жараспайды. Сондықтан, жортқан аңды өкшелей қуып жету бар — зерттеушінің шұқшия зерттеп тануы деген сол; олжаны қарға соғып, сүйсіне сілкіп, ләззатқа бату бар — зерттеуші танымның әрекет-тұжырымға айналуы деген сол...

Қан сонардың жөні бөлектену. Көз алдында көлбең еткен қызыл түлкі саятшының дегбірін алып, соңынан ілестіріп жөнеледі. Мұндайда саятшы келесі бір бұрылыста қандай күй кешерін біле бермеуі мүмкін. Дәл сол сияқты, зерттеуші де халық болмысына енді сырттай қарай алмайды, сол құбылыстың бір бөлшегі сияқты ор-

тасында жүреді. Халықтың мың сан көріністегі өмір тіршілігімен бірге тыныстап, нағыз қан сонар қиқудың арасында келе жатады.

Халық болмысының өткенін, бүгінін және болашағын біртұтас құбылыс ретінде қарағанда ғана шындықтың шоқтығына қол тигізуге болады. Халық — біртұтас феномен. Оның шынайы болмыс-бітімі сол тұтас қалпында қарастыру арқылы танылады.

Яғни, халық болмысының ұзақ сонары, келте сонары, қан сонары болғанымен мұның үшеуі де сол халықтың біртұтас ғұмырнамасы. Өмірдің сабақтастығы дейтін құдірет — осы. Бұл сабақтастықты терең сезіне отырып, қайдан шыққаныңды, қай өрістерді шиырлап жүргеніңді, енді қайда баратыныңды пайымдауға болады.

Ой-ниет осылай өрбіген соң, өзінен-өзі еңбектің „тарихшылдығы“ (историзм) басым болмақ. Мұның өзі белгілі дәрежеде, оқырман үшін де сын. Себебі, тарих туралы айтылар ойдың парқын бажайлау үшін жалаң деректерді білу жеткіліксіз. Сонымен бірге, сол деректер туралы әр кезде айтылған ой-тұжырымдардан (концепция) да хабардар болу қажет. Онсыз кез келген тарих туралы еңбек өзінен-өзі белгілі оқиғалар мен хронологиялық деректерді қайталау сияқты болып көрінеді. Әрине, гәп белгілі бір тарихи оқиғалар мен хронологиялық деректердің қайталануында емес, сол белгілі деректерден әрбір зерттеушінің өзінше ой-тұжырым жасай білуінде болса керек. Бұл тұрғыдан келгенде, өмірдің тарихы мен танымның тарихының қадыр-қасиеті ойлай білетіндер үшін бірдей қымбат.

Бұған қоса, еңбектің бітім-қасиеті де белгілі бір жанрлық үлгінің аясына сия бермейтінін айтқан жөн. Көңілдегі көрікті ой жанрдың қадыр-қасиетін орнықтыру үшін жазылмайды, керісінше сол ой-толғамның жосығы жаңаша жанрлық үлгіні дүниеге әкелуі бек мүмкін.

ҰЗАҚ БОНАР

I тарау. ӨТКЕННІҢ БӘРІ — ӨМІРБАЯН.

1. ТАРИХҚА КӨЗҚАРАС. Қазақ халқы осы уақытқа дейін, дәлірек айтқанда, XVIII, XIX, XX ғасырлардың ұзына бойында тарихқа империялық Ресейдің көзімен қарап келгеніне мән бере бермейді. Осы уақытқа дейін қазақ халқы оқыған адамзат тарихының парқы мен нарқы негізінен тоталитарлық системаның идеологиясы тұрғысынан жазылып келді. Бүгінгі ұрпақ сол талғам-танымынан тәрбие алып өскен. Қазіргі жер басып жүрген қазақтар Батыстан Шығысқа қарай аттанғандардың бәрін ұлы қолбасшылар ретінде танып, олардың үрім-бұтақ зәузатына дейін жаттап өсті. Ал, Шығыстан Батысқа қарай жорық жасағандар шетінен жабайылар, қанішерлер ретінде санаға сіңді. Мүйізі қарағайдай Ескендір Зұлқарнайынның (Александр Македонский) Шығысты бетке алғанда 30-ақ мың жаяу әскерінің, 5-ақ мың атты әскерінің болғанына, ал Күлтегін Батысты бетке алғанда мұздай құрсанған 600 мың атты әскерінің болғанына тым болмаса тарихи салғастыру тұрғысында мән беріліп көрді ме екен?! Ескендірдің билік құрған аймақтары негізінен Азия құрлығының Жерорта теңізіне шектес шалғайлары ғана болса, оның өзі патшасы көз жұмған күні-ақ быж-тыж болған еді. Ал, түркінің Тәңірі тектес қағандары Қытай қорғанынан бастап Жерорта теңізіне дейінгі аралықта бірнеше ғасырлар бойы қағанаттың асығын алшысынан түсіріп, түркі тілдес халықтардың біртұтас этникалық мәдениетін орнықтырды. Күні бүгінге дейін араларын 8—10 мың шақырымдық құрлықтар бөліп жатқан Шынжаң қазақтары мен Анадолы түріктерінің аудармасыз түсінісетіні сондықтан. Әрине, әділдікке дес берер болса, үш мың жыл бойы салтанат құрған салт атты көшпелілер әлемі адамзат тарихының ортақ шежіресі ретінде танылуға тиіс. Өкінішке орай, олай болмай келеді. Сайып келгенде, мұның өзі жалпы адамзаттық дамудың

тарихына объективті ғылыми тұжырымдар жасауға нұқсан келтіруде. Сөз жоқ, оның зардабы әділдік сүйетіндер мен әділ ойлай білетіндердің бәріне ортақ.

Тағыда мысалдарға жүгінейік. Бүгінгі ұрпақ көзін тырнап ашқаннан бері Америка үндістерін қанға бөктіріп, ғажайып мәдениетін мүлде жойып жіберген конкистадорларды „Американы ашушылар“ деп келді. Немесе, Ресейдің отаршыл саясатына қолшоқпар болғандарды шетінен „Орта Азияны жабайылықтан құтқарушылар“, „Сібірдің қараңғылығын нұрландырушылар“ деп оқытты. Дәл осылай ортаазиялықтардың, сібірліктердің бірнеше ұрпағы өз бабаларын өздері тілдеуге, өз аталарын өздері қорлауға мәжбүр болды. Өйткені, дүниеге тек қана әрісі еуропалықтардың, берісі империялық Ресейдің көзімен қарау өмір заңы еді. Ең сұмдығы, мұндай сорақылық тек қана тарих пәнінің еншісі болып қойған жоқ. Сонымен бірге көркем әдебиет, кино, театр, бейнелеу өнері сияқты рухани өрістердің баршасына улы тамырын жая орнықты.

Әрине, империялық кеудемсоқтықтың ғұмырының қысқа екенін, түптің түбінде объективті ғылыми ақиқаттың салтанат құратынын көңілге жұбаныш етуге болар. Бірақ, қаншама ұрпақтың санасы уланды, қаншама ұрпақ әлі де рухаи жарымжан десеңізші!

Сананың улануы дегеннен шығады, қарапайым топонимдерге ден қойып көріңіз. Әбден орныққан „Жерорта теңізі“, „Таяу Шығыс“, „Орал сырты“, „Еділдің арғы жағы“, „Каспийдің арғы жағы“ деген жүздеген географиялық атаулар бар. Рас, топонимдерде белгілі дәрежеде шарттылық болады. Алайда, бірінші кезекте кім-кімге де танымдық мәні қымбат, танымның объективтілігі шарт. Бұл тұрғыда, жаңағы топонимдердің танымдық мәні салыстырмалы түрде ғана дұрыс екенін аңғару қиын емес. Тек байырғы Грекия тұрғындары ғана емес, кез келген адам өзі басып тұрған мекенді „жердің ортасы“ десе қателеспес еді. Немесе, „Таяу Шығыс“ таяу болса еуропалықтарға таяу. Ал, Қиыр Шығыстағылар үшін ит өлген жер. Сондай-ақ, „Орал сырты“, „Еділдің арғы жағы“, „Каспийдің арғы жағы“ деген атаулар да еуропалықтардың бағдарлауы бойынша ғана дұрыс. Бергі жақтағылар үшін рухани қиянат. Яғни, адамзатқа ортақ болуға тиісті ақиқат пен таным өзінің объективтілігінен айырылып, тек қана еуропалықтарша ойлаудың немесе елестетудің сойылын соғып отыр. Мұның өзі сайып келгенде, ақиқаттың монополиялануы ғана емес, сонымен бірге ақиқаттың жартыкештенуі де.

Мұндай құбылыс еш уақытта өзімен өзі бола алмайды. Бір сәт елестетіп көруге болады: егер сол ақиқатқа деген монополиялық өктемдік төсіңе өрлеп, басыңа шықса; саған ойлау хұқын бұйыртпай, тек қана орындау хұқын бұйыртса; тек қана „мен жазған ішірткіні рухани дәру ет“ десе; Батысқа ұқсаған бір жерің болса іске татып, ұқсамағанның бәрі жабайылықтың айғағы ретінде миыңа құйылса... Міне, осындай сұмдықтан кейін не болар еді?! Не болатынын бір ұлт білсе, қазақ білуге тиіс. Түптеп келгенде, этникалық мәңгүрттенудің тетігі де осылар. Нәтижесінде, мұндай этностың әрбір субъектісі екі ұдай сезімде болып, мәңгілік өз жүрегі өзіне шабуыл жасаумен ғұмыр кешеді. Оның емі — рухани азаттық және рухани жаңғыру. Ұлт үшін азаттық дегеніміз — өз еңбегінің өзіне бұйырып, өз жүрегіндегіні жасқанбай айта алуы. Өзгенің сені түсінбегені — жаман, ал өзінді өзің түсінбегенің — қасірет. Бұрынырақта „Өзінді өзің сыйласаң — жат жаныңнан түңілер“ дейтін еді. Енді „Өзінді өзің түсінсең, — жат жаныңнан түңілер“ десе тарихтың сұранымына сай келетіндей. Қазақ тіліндегі ғылыми кітаптар әлі күнге: „Қазақтар көшпелі тұрмыспен, мал шаруашылығымен шұғылданады... деп санаған Россия ғалымдары“ деген сөйлемдермен басталады. Ау, сонда, Ресей ғалымдары олай айтпаса, көшпелі өмір салтта болғанымызды білмес пе едік?! Әрине, білеміз. Бірақ, қарапайым ақиқаттың өзін өз атымен айтуға ыңғайсызданатын психология қия бастырмай тұр ғой. Тәннің емес, жанның, дәлірек айтқанда, сананың құлдығы деген осы.

Ал, сырт көздің ұлттық қасиетті — ұлттық дүниетанымды, ұлттық эстетиканы, ұлттық мораль мен этиканы, ұлттық дәстүрді біле бермейтіні өз алдына, ең мәндісі, сырт көздің таным мен талғам үлгісі бөлек болады. Ғылымның айнымас қағидасы бар, кез келген ғылыми тұжырым ең алдымен зерттеп отырған объектісіне сайма-сай (аналог) болуы керек. Онсыз, домбырам не дейді, мен не дейміннің кебін кию оп-оңай. Ондай кептен, әсіресе, гуманитария саласындағы ой-жосықтың ажырамай келе жатқанына үш-төрт ұрпақтың санасы куә.

Әрине, ойдың ұзын-ұрғасы дұрыс түсінілуге тиіс. Мәселе, өзгенің ғылыми ізденісін тәрк етіп, шынайы ғылыми ойдың адамзатқа ортақ игіліктеріне сырт бергендік емес. Әсте! Әңгіме таным-түсініктің объектіге аналог болуына қатысты. Бұл принцип, әсіресе, этнологияда айрықша шамшыл, „Әрбір этностың өзіндік ішкі құрылымы және өзіндік қайталанбас қасиет-бітімі болады“

(Л. Н. Гумилев). Жұмыр жердің бетіндегі жалпы адамзаттық мәні бар этикалық қалыптарды (норма), моральдық қасиеттерді, рухани мұраларды бағалау үшін бір ғана жұмыр басты пенде былай тұрсын, тұтас бір елдің талғам-түсінігі еш уақытта бедел бола алмайды. Нағыз ұлт болып қалыптасқан елдің өмір салтынан бастап, рухани болмысына дейін төлтума (самобытный) қасиетімен дараланады. Яғни, нағыз мәдениет ешкімді қайталамайды, ешкімге еліктемейді. Еліктеудің шын аты — қайталау. Рухани сұғанақ (плагиат) болған ел, біріншіден, өзінің болашағынан айырылса, екіншіден, өзгенің асылын малшылайды.

Адамзат баласы мәдениеттердің әртүрлілігімен және әртектілігімен бай. Ендігі жерде адамзат баласын жаңа биікке көтеретін таным мен талғам — мәдениеттердің әртектілігі үшін мақтанатын сезім болу керек.

Сөз жоқ, қазақ халқының да ғасырлар қойнауынан бастау алатын тек-тамыры, мәдени-руани болмысы жалпы адамзаттық тарихтың, жалпы адамзаттық мәдениеттің құрамдас бөлігі болып табылады. Осы орайда, Орта және Орталық Азия тарихының өзіндік түйінді мәселелерінің бар екенін айта кеткен жөн. Әсіресе, этникалық тарихы зерттелген сайын түйінін шештірудің орнына шиеленісіп бара жатқан сияқты.

Неге осы уақытқа дейін Шығысында Сарыөзен (Хуанхэ), батысында Жерорта теңізі — осынау байтақ аралықтағы түркі тілінде сөйлейтін отыз шақты халық бірін-бірі аудармашысыз түсінеді? Осынау отыз шақты халықтың Түркі Қағанатынан (VI—VIII ғғ.) кейін басының бірікпегені белгілі ғой. Сонда осы халықтар мың жарым жыл оқшаулықты бастан кеше отырып, этникалық тектестігін тілінде, дәстүрінде, наным-сенімінде, сиволдық (нысандық) белгілерінде сақтап қалу үшін Түркі Қағанатының арғы жағында қанша уақыт тұтастықта жұмыр кешу керек еді? Немесе, топонимдерге ден қойып көруге болады. Неге жаңаша жыл санауға дейін Еуразияның батысындағы Кипр аралы „Алаш“ деп, шығысындағы Тибет алабы „Түбіт“ деп аталды? Неге Кавказ төңірегіндегі үш өзен бірдей „Қазақ“ деп аталса, Қазақ даласында „Аспара“ (Аспарух) деген тау мен өзен кездеседі? „Қазақ“ демекші, Тубаның өлкетану музейінде тұрған сынтастағы „қазақ қызы“ деген рун жазуында не мән бар? Неге парсының ұлы ақыны Фирдоуси туындысында, Ұрым (Византия) императоры Константин Порфиродный жазбасында (X ғ.) Шыңғыс ханның „Құпия шежіресінде“ (XIII ғ.), Орыс жылнамасында (968 ж.)

„қазақ“, „қазахия“, „қазақы арба“, „косоғ“ деген этнонимді көрсек те көрмеген боламыз? Неге, біздің жыл санауымызға дейінгі ІІ ғасырда белгілі болған үйсін, қаңлы руларын бүгінгі үйсін, қаңлылармен жан-жақты шендестіріп зерттеп көрмеске? Неге, Байкал төңірегінде, Монғолия жерінде „Беріш“, „Шеркеш“, „Алшын“, „Кете“, „Арғын“, деп аталатын өзен-көлдер бар? Тіптен, қазақтың әйгілі „Мұңлық-Зарлық“ қисасын Байкал маңындағы халықтар бүгінгі таңда айтпаса да, сол өңірдегі екі шыңның Мұңлық, зарлық деп аталуы қалай?

Иә болмаса, түркілік этнонимдердің бір парасына ғана назар аударып көрелік. Сонау алыс замандағы, Түркі Қағанаты кезінде-ақ, әр елдің жазбаларында әр түрлі үндестікте хатқа түскен рулар: адьенің — адай, алишенің — алаша, байырқудың — байұлы, берчтің — беріш, кидариттің — кердері, сығыйенің — ыст, танның — тана, теленің — телеу, тобаның — табын, чикидің — шекті, чумугунның — шөмекей, хитаның — кете сияқты қазақ руларын еске түсіретін үндестігіне неге назар аудармасқа? „Халықтық этимология ғой!“ деп, миықтан күліп ысыра салу оңайдың оңайы. Ал, біреу емес, екеу емес, ондаған үндестік-ұқсастықпен беттескенде елемеу ғылымның көсегесін көгерте қояр ма екен? Оның үстіне әлгі келтірген түркі руларының атаулары түркілік дыбыстардан жұрдай болып, жатжұрттық дыбыстар мен әріптердің мүмкіндігінде хатқа түскенін ескерсек, көп жайды белден басып, төспен қағып жүргеніміз байқалмай ма? Қазақ тіліндегі „жуанымсу“, „тоба“, „әлімсақтан бері“, „бесенеден белгілі“, „сақпанның оғындай“, „сақадай сай“ деп келетін тұрақты сөз тіркестері исі түркі тарихындағы „жуан-жуан“, „тоба“, „әлім“, „сақ“, „печенег“ сияқты ру-тайпаларды еске түсірмей ме? Сол сияқты, бүгінгі тіліміздегі „шат-шадыман“, „шанию“, „хан“, „қара“, „би“, „төре“, „қатын-қалаш“, „тұтқа“, „бұйрық“, „бек“, „жабғы“, „құл“, „күң“ деп келетін сөздердің Түркі Қағанаты кезінде атақ-лауазымды, әлеуметтік орынды білдіретінін бүгінгі ұрпақ қай деңгейде бажайлай алып жүр?

Ал, салт-дәстүрдегі, наным-сенідегі, зат-бұйымдардағы екі-үш мың жылдың ұзына бойында өзгермей сабақтасқан тектестікті қалай түсіндіруге болады? Пазырық қорғанынан (б. з. д. V ғ.) табылған мүліктерді көргенде өз әке-шешеміз тұтынған ер-тұрманды, тоқымды, текеметті көргендей толқитынымыз өтірік пе? Яғни, рухани және материалдық мәдениетті диахронды-типологиялық зерде-

мен тану қай деңгейде? Қытай, араб, иран, грек жазбаларында Еуразияның Ұлы Даласы сөз болуы-ақ мұң екен, ондағы жұрттың ең басты белгісі ретінде киіз үй тігіп, қымыз ішіп, көшіп-қонып жүретінін алдымен баяндай жөнеледі. Егер осынау шаруашылық-мәдени сүлесі (типі) сақталып қалған, тіптен бір кездері сондай шаруашылық-мәдени сүлесін бастан кешкен жер бетінде түркі халықтарынан басқа халық болса бір сәрі, сонда „олар бүгінгі түркі тілдес халықтар емес еді“ деген кеудемсоқ тұжырым кімге керек?

Батыс пен Шығыстың жазба деректерін айтамыз-ау, қазақтың аузын ашса, ақтарылған ас та төк бай фольклоры, біле білсек, ең алдымен тарихи дерек көзі ретінде қанағаттанарлық деңгейде зерттеліп отыр ма? Неге, қазақтың ең бай циклды қыса-дастандары „Қырымның қырық батыры“ немесе „Ноғайлы жыры“ деп аталады? Неге, дана Қорқыттың есімін иісі түркі халықтары өздерінің рухани әкесіндей қастерлеп, ұрпақтан-ұрпақтың құлағына құйып келе жатыр? Неге, башқұрт пен қазақ арасында отызға тарта қыса-дастандар ортақ? Неге осы кезге дейін Орта Азия мен Қазақстандағы, Кавказ бен Азау (Азов) маңындағы түркі тілдес халықтардың біразы өздерінің деректі әдебиетін Асанқайғы (XV ғ.), Қазтуғаннан (XV ғ.) бастайды? Неге, әйгілі „Манас“ эпосында исі түркі халықтарына ортақ батырлар негізгі кейіпкерлер болып жүр? Ал, „Қорқыт“, „Ақсақ құлан“, „Ел айрылған“, сияқты күйлердің қазақта да, қырғызда да, қарақалпақта да, түркіменде де тартылатынын бүгінгі ұрпаққа қалай түсіндіріп беруге болар еді?..

Қазір ғой, дүниежүзілік рухани үрдісте „Латын Америкасының әдебиеті“, „Африка өнері“, „Еуропа мәдениеті“ деген эстетикалық категориялардың орныққаны белгілі. Жәнеден мұның өзі бірнеше ұлттардың материалдық және рухани мәдениетін жинақтап көрсететін құбылыс ретінде қабылданады. Ал, дүние дидарында түркі тілдес халықтар бар екенін мойындай отырып, олардың тіліндегі, дәстүріндегі, наным-сенімдеріндегі, мәдени-рухани үрдістеріндегі тарихи тектестікті ғана емес, қазіргі сабақтастығын көріп-біле отырып, тұтастықта тани алмауға не жорық? Түркілік мәдениет әлдекімнің қалап-қолдауын немесе мүсіркеуін қажет ете ме? Ол — тарихи бар ақиқат емес пе? Тарихи ақиқат құбылысты кемел ғылыми зерде ғана жеріне жеткізе тани алса керек. Өкінішке орай, әзірше әрісі шығыстануда, берісі түркологияда шешімін күткен проблемалар шаш етекпен.

Әрбір ұлтты даралық қадыр-қасиетімен өркендетудің орынына, ондаған ұлттар мен ұлыстарды бір ғана саяси-идеологиялық қалыпқа қуып тыққан тоталитарлық социалистік система үшін жеке ұлттардың тек-тамырына үңілудің қажеті де болмады. Көптеген ұлттар өздерінің этногенетикалық тек-тамырынан көз жазып, сырттан зорлап таңылған „бұрынғы жабайы жұрт“, „бұрынғы ру-тайпалық тобыр“, „бұрын ұлт болып қалыптаспаған“ деп келетін теориясымақты өздерінің өмірбаяндық қасиеті ретінде жатқа айтуға мәжбүр болды. Бұл сияқты идеологиялық өктемдіктің зардабын әсіресе түркі тілдес халықтар қатты тартты. Себебі, түркі тілдес халықтардың бір кездегі этногенездік, саяси-әлеуметтік және рухани тұтастығын мойындау деген сөз, түптеп келгенде Еуразия құрлығындағы мыңдаған жылдық тарихы бар ұлы мәдениетті мойындау болар еді. Мұның өзі ең алдымен түркілік тұтастықты ұрпақтар санасында жаңғыртып, сонан соң социалистік системаның тірегі болып келген панславяндық гегемондықты әлсірететін ой-тұжырым еді. Сондықтан да, мұндай ой-тұжырымға барар жолдың бәріне тосқауылдар қойылып отырды. Бір ғана түркология тағдырына ден қойып көруге болады. ХІХ ғасырдың өзінде-ақ әлемдік ауқымда жетекші орынды еншілеп үлгерген Ресейдегі түркология ХХ ғасырдың ортасына қарай ғылыми ақиқатқа жетуден гөрі социалистік идеологияның қызметшісі болуға көбірек бой алдырғанын аңғаруға болады. Бұл орайда түркі тілдес халықтардың тарихи-мәдени болмысын біртұтас құбылыс ретінде қарастырмай, бөлшектеп зерттеуге баса ден қойған идеологияшыл методологияны алдымен айтуға болады. Мұндай тенденция біртұтас түркілік мәдениеттің болғанын, қазір де бар екенін жоққа шығарып қана қойған жоқ, сонымен бірге объективті ақиқатқа жетудің ғылыми тәсілін тұйыққа тіреді. Мұның өзі түркі тілдес халықтардың ортақ мұрасын бөлшектеуге немесе сол ортақ мұраны жатсынуға себепші болды. Аз ғана уақыт аясында түркологтар қатары қанша өссе, түркі тілдес халықтардың тарихы мен мәдениетіне қатысты кереғар тұжырымдар сонша молая түсті. Нәтижесінде советтік түркология шындыққа жетуден гөрі, шындықты күрделендіруге көбірек ықпал етті. Тек қана шындықтың күрделенуі емес, ғылымдағы кереғар тұжырымдардың көбейуі бара-бара әрбір түркі тілдес ұлттардың өз „түркологиясын“ қалыптастырып, түркі тілдес ұлттардың арасын алшақтата түсті. Сөйтіп, бір кездегі айырмашылығынан гөрі тектестігі басым, жатығынан

гөрі жақындығы басым түркі тілдес халықтар соңғы бірер ұрпақтың көз алдында түпкі тұтастығын тану арқылы ғана даралығын тануға болатын мүмкіндіктерін әлсіретіп алды. Бұл жағдайды түркі тілдес халықтардың бүтінгі таңдағы дифференцияланған тарихынан, фольклорлық мұрасынан, алфавит қалыптастыру және термин жасау үрдістерінен айқын аңғаруға болады. Осы орайда Г. Сельенің сөзі еске түседі: „егер, тышқанның неменеге ұқсас екенін білу үшін әрбір клеткасын микроскоппен қарайтын болсаңыз, оны еш уақытта тани алмайсыз. Дәл сол сияқты, әрбір тасын химиялық анализден өткізу арқылы готика ғибадатханасының таңғажайып бітімін танып-білуіңіз де мүмкін емес“ депті. Ендеше, түркі тілдес халықтардың этногенезін комплексті тұтастықта қарамай тұрып, бүтінгі өз алдына жеке-жеке отау тігіп шыққан түркі тілдес халықтардың тарихи тұлғасын тану мүмкін емес. Өкінішке орай күні бүтінге дейін түркі тілдес халықтардың этногенезін зерттеу жаңағы готика ғибадатханасының бөлшектенген жайын еске салады.

Сөз жоқ, мұндай үрдіс исі түркілік мәдениеттің біртұтас тарихи құбылыс екенін көмескілеп, оны тереңдете тану жолында салқынын тигізіп келеді. Әрине, ақиқатқа дес берер болсақ, бүтінгі түркі тілдес ұлттардың мәдени-рухани тек-тамыры түркілік тұтастыққа ұласып, мұның өзі ғылыми-методологиялық аксиома ретінде қарастырылуы керек. Онсыз тарихи ақиқаттың бетіне тура қарай алмаймыз.

Әрине, ұлттың мәдени-рухани әлемі мейлінше кең ұғым, өмірдің барлық саласымен сабақтас. Бұл ретте империялық саясат қалыптастырған тарихи санамыздағы методологиялық қайшылықты атап өтпей болмайды. Олар мыналар: біртұтас халықты бірнеше жікке бөліп, үй ішінен үй тіктіріп, өзімен өзін қырқыстырған таптық көзқарас ой-тұжырымының өмір шындығына аналог еместігі; жұмысшы табына әлеуметтік ақсүйектікті қолдан бұйыртып, шаруа мен интеллигенцияға қарсы қоюшылық; тарих пен идеологияға біртұтас құбылыс ретінде қарау; тарих дегеніміз өткенге мойын бұрған саясат деп келетін тезистер; адамзат баласының дамуына қатысты экономикалық фактордан басқасының бәрін тәрк ету немесе оларға саусақ сыртынан қарау; объективті ақиқатқа коммунистік партиялықты қарсы қою; ең соңында, Еуразиядағы түркі халықтарының тарихын біртұтас құбылыс ретінде және әлемдік тарихтың бір бөлшегі ретінде қарастырмау, сол арқылы жалпы түркілік мәдениетті тәрк ету...

Тарихи таным-түсінікке қатысты осынау методологиялық қайшылықтар біздің санамызға өмір шындығын көп ретте кері мағнасында орнықтырып отырды. Дәлірек айтқанда, тарихтың объективті шындығы империялық саясаттың сойылын соға бұрмалап, нәтижесінде бодандықтағы ұлттар өз тарихын жатсынуға, өзінің өткенінен жиренуге мәжбүр болды. Қазақ сияқты бодандықтың бұғауында болған ұлттар тарихи даму үрдісіндегі өзінің ақиқат болмысын парықтау қабілетінен айрылып, сапалық сұрыпталу мен жетіліп отыру қабілеті жансызданды. Асылын аяқ асты етіп, жасыққа малданатын, жатқа жалтақтайтын болды. Бұл дегеніңіз, этникалық таным мен талғамның дертті болуы, яғни сапасыздануы еді.

Әрине, таным жолы қашанда даңғыл болмаған. Алайда, бұл жолдағы талпыныс атаулы ақиқат шындықты нысана етуден айныған емес. Осы орайда, бір шындықтың басы ашық. Ол — адамзат баласының барша болмысы өткен өмірдің аясында қалыптасатыны. Қазіргі дегеніміз қасқағым сәт, оның өзі іле-шала өткенге айналып үлгереді. Ал, болашақ туралы ой-аңсарымыз үміт пен қиялдан ғана тұрады. Сондықтан да, не болары белгісіз болашақ туралы сөз қозғау жай ғана болжам болып шығады. Демек, адамзат әулетінің барша болмысы өткеннен тұрады, барша шындық өткен өмірдің өн бойында шашылып жатыр. Яғни, өмір шындығы туралы әңгіме өзінен-өзі өткен өмірге қатысты, тарих туралы әңгіме болып шығады.

2. ШОЛУ. Еуразия жапсарында керіліп жатқан Ұлы Даланың өзіндік терең тарихы бар. Ол тарих әрісі жұмыр Жердің, берісі адамзат әулетінің шежірелі тарихымен шендесіп жатыр. Сол шежіреге ден қойсақ, жалпы адамзаттық дамудың ширағырақ ілгерілеуіне далалықтар ықпалының аз болмағанын көреміз.

Біздің жыл санауымыздан бұрынғы қиян дәуірлер шежіресі тек қана археологиялық деректер арқылы тіл қатады. Адам баласының тіршілік hareketіне айғақ боларлық сол деректерді үшке бөліп қарау тарихи зерденің орныққан дәстүрі. Бұл дәстүр бойынша адамзат тарихы тас дәуірі, мыс немесе қола дәуірі, темір дәуірі болып әйгілі үштік дәуірге бөлінеді. Рас, бұлайша бөлу адамзат тарихының даму жолдарын елестетуге ұрымтал болғанымен, уақыт аясында хронологиялық ретпен саралауда барлық өңірлердің тарихымен бірдей сәйкес келе бермейді. Сондықтан да, бүгінгі тарих ғылымы адам баласының пайда

болу, даму кезеңдерін уақыт аясында елестету үшін геологиялық хронологияға арқа сүйейді.

Геологиялық зерде бойынша Жер тарихы жалпы галактикалық жаралым заңдылықтарымен сабақтасып жатыр. Бұдан 4,6 миллиард жыл бұрын сансыз жұлдыздар арасында ұйтқыған бу (газ) мен тохаңнан Жер жаралған. Жер төсін дендей жапқан су айдындарында алғаш тіршілік нышаны бұдан 4 миллиард жыл бұрын пайда болыпты. Алғашқы клеткалы организмдер бұдан үш миллиард жыл бұрын жаратылса, алғашқы аталық және аналық жынысқа бөліну үрдісі бұдан 2 миллиард жыл бұрын болған. Мұнан бері қарай дамудың ең бір ұзақ сонар кезеңі созылып жатыр.

Геологиялық таным жұмыр Жердің тарихын төрт дәуірге (эра) бөледі. Әрбір дәуір өз ішінде кезеңдерге, әрбір кезең дәуірлерге, замандарға және ғасырларға бөлінеді. Жер бетіндегі тіршілік сілемін уақыт аясында елестету үшін кайназой заманынан бері қарай зерделей қараса жетіп жатыр. Кайназой өз ішінде екі кезеңге бөлінеді. Бірі — шамамен 60 миллион жылға созылған геологиялық үштік кезең. Екіншісі — шамамен 1 миллион жыл ұрын басталып, бүтінгі күнге дейін жетіп отырған ширектік кезең. Осы ширектік кезеңнің өзі екі дәуірге бөлінеді. Біріншісі, плейстоцен — дүниені мұз басқан дәуір. Екіншісі, голоцен — мұздақтан кейінгі дәуір.

Алғашқы адам тақылеттес тіршілік иелерінің (хомо habilis) өмір сүрген кезі геологиялық антропоген дәуірі. Ал, Жер бетін соңғы рет жапқан мұздақтан кейінгі дәуірдің адамын бүтінгі ғылыми пайымдаулар „саналы адам“ (хомо сапиэнс) деп атап жүр. Қазіргі адамдар тақылеттес осынау саналы адамға бұдан 30—40 мың жыл бұрын өмір сүрген неонтроптар жатады.

Міне, осы саналы адамның тіршілік-харекетінен жеткен белгі — солар тұтынған тастар ғана. Әлгі „тас дәуірі“ дейтін шартты атаудың дүниеге келуі де осы тас құралдарға байланысты. Адамзат баласының ең ұзаққа созылған азапты жолы да осы тас дәуірінің еншісінде. Ғылыми таным тас дәуірін өз ішінде үш кезеңге бөліп қарайды. Бірінші, палеолит — ең ежелгі кезең. Екінші, мезолит — орталық кезең. Үшінші, неолит — ең соңғы кезең.

Қазақстан мен Орта Азияны бұдан миллион жылдай бұрын тұрақ еткен ең ежелгі адамдардың айғағы қазір Кіші Қаратаудың солтүстік шығыс өңіріндегі Шарбақты, Тәңірқазған, Бөріқазған, Ақкөл, Қазанғап деп аталатын жерлерден табылған. Ғалымдар мұны ежелгі палеолиттің

белгісі ретінде шель-ашель дәуіріне жатқызады. Бұл осыдан 800 мың жыл бұрынғы уақыттан бастап, 100 мың жыл бұрынға дейінгі уақыт аралығын қамтып жатыр. Ежелгі палеолиттің адамдары Орталық Қазақстан өңірін, байтақ жатқан Сарыарқаны да тұрақ еткен. Оның археологиялық айғақтары Қарағанды облысындағы Обалысай, Мұзбел, Талдысай, Жаман Айбат, Қосмола, Қызылжар деп аталатын жерлерден табылған. Көптеген зерттеушілер бұл айғақтарды осыдан 40—100 мың жыл бұрынғы орталық палеолит немесе мустьер дәуірінің адамдары тұтынған дейді. Ғылым тілінде „неандерталь“ деп аталатын адамдар, міне, осылар. Бұл атау 1856 жылы Германиядағы Неандерталь алабынан табылған байырғы адам сүйегіне орай орныққан.

Қазақстандағы мезолит кезеңі біздің заманымызға дейінгі XII—X мыңжылдықтарға дейін созылса, неолит кезеңі біздің заманымызға дейінгі III мыңжылдықпен ұштасып жатыр. Бұдан 8 мың жыл бұрын Жайық өзенінің шүйгін алқаптарында мамонттың соңғы үйірлері тіршілік құрды. Бұл кезеңдердің Қазақстанда 400-дей ескерткіш-айғағы табылған. Ондай ескерткіш-айғақтар рулық, тайпалық нышандардың белгі бере бастағанын аңғартады. Әрине, тобыр тіршілікті артқа тастап, этникалық даралық қалыптастыру жолында бұл кезеңдер жалпы дамудың елеулі белестері еді.

Бұл кездегі байтақ қазақ даласының географиялық жағдайы да өзгеше еді. Соңғы мұз дәуірінің сірескен сеңгір мұздары серпіліп барып солтүстігінде Сібір жазығына жеткен. Ал Жоңғар Алатауынан бастап Алтай, Саян тауларына ұласқан мұз оңтүстік, шығыс өңірін құрсап жатты. Батысында Оралдың мұз жағдары кескестеді. Сонда Қазақстанның кең даласы осынау серпіле түрілген мұз құрсауың ортасында көктем кезіндегі қары тесілген құба жон сияқты еді. Ал мұз құрсаудан төгіле аққан Обь, Ертіс, Есіл өзендері Сарыарқаны шыр айналып отырып, Торғай ойпаты арқылы Арал мен Каспийге құятын (Машанов А., Машанова Ж. Ғажайып от ошағында. А-А., 1978. 8-бет). Отын-суы мол дала төсінде мамонттар мен жүнді мүйіз тұмсықтар, үңгір аюлары мен барыстар, құландар мен тарпандар, тау текелері мен киіктер сияқты алуан түрлі аң жосып жүрді. (Баженов В. С., Костенко Н. Н. Атлас руководящих форм млекопитающих антропогена Казахстана. А-А., 1962. 54-бет). Осылардың ортасында бірін азық етіп, енді біріне өзі жем болып, тасған басқа қаруы жоқ адамдар да тіршілік құрды. Қатал та-

биғат аясында тіршілігін үзіп алмаудың ең бір күйкі әрекеттерімен тырбанған палеолиттің адамдары мезолит, одан кейінгі неолит дәуірлеріндегі сана деңгейіне жеткенше дамудың ең ұзақ, ең қиын-қыстау жолын бастан кешті. Бір ғажабы сол, жерден бауырын көтерген адамзат әулеті дәуірден дәуір, заманнан заман, ғасырдан ғасыр озған сайын жалпы даму қарқынын ұдайы үдетіп келеді. „Әлем тарихының ұзақ-ұзақ дәуірлерінде акселерация (дамудың жеделдеуі) айрықша айқын байқалды. “Тас дәуірі қола дәуірінен ұзақ, ал қола дәуірі машина пайда болған дәуірден ұзақ. Тас дәуірінің аясындағы жоғары палеолит мезолиттен, мезолит неолиттен ұзақ. Сондай-ақ қоланы тұтынған ғасырлар темірді тұтынған ғасырлардан әлдеқайда ұзақ. Одан да беріге зер салсақ, ерте дүние тарихы орта ғасырдан ұзақ, орта ғасыр — жаңа заманнан, жаңа заман — ең жаңа заманнан ұзақ. Осынау бөліктердің әрқайсысының өз ішінде де акселерация апайқын байқалады” (Поршнев Б. Ф. О начале человеческой истории. М., 1974. 28-бет).

Геологиялық ширектік кезеңде пайда болып, тасты қару еткен адамнан бастап, бүгінгі ядролық реактордың тұтқасын ұстаған адамға дейінгі аралықтағы дамудың ұзақ жолын елестету үшін мынандай бір қарапайым шартты мысал келтіруге болады. Адамзат баласы дамуының осынау қияннан басталған қиын жолын мың шақырым деп алар болсақ, соның 990 шақырымы табанын тасқа тілдіріп, маңдайын күнге күйдіріп, аш-жалаңаш, жаяу шұбырғандардың еншісіне тиер еді. Мұнан кейінгі 9 шақырымды бірі ит пен бұғы жегіп, бірі түйе мен өгіз мініп, санаулылары ғана атқа тақымын тигізіп жүріп өткендей. Ал, ХХ ғасырдың ең жүрдек көлігін мінген замандастарымыздың жүрген жолы жаңағы мың шақырымның ең соңғы бір шақырымы ғана болып шығады. Міне, адамзат баласының жалпы даму жолына ой зерделеткенде, әрі жан түршіктірер, әрі шүкірлік еткізер ащы шындық осы. Бұл — өмір үшін басты бәйгеге тіккен күрес жолы, зорлық пен қорлықтың, ізденіс пен шыңдалудың жолы. Тек қана жеке адамдардың шыңдалуы емес, тұтас қоғамдардың, байтақ құрлықтардың формациялық алмасуларының, тарихи-әлеуметтік дамуларының айғағы. Ең бастысы адам сияқты тіршілік иесінің адам құдіретке айналып, тілі мен наным-сенімін, салт-дәстүрі мен моральдық-этикалық қалыптарын, ақыл-ойы мен тарихи тәжірибесін шыңдаудың шытырман жолдары. Дәстүр, мәдениет атты

ұлы құбылыстың тегін тектеп, тамырына бойлау үшін осынау шытырман жолды шарламай болмайды.

Біздің заманымызға дейінгі XII мың жылдықтан бастап III мың жылдық арасында Еуразияның Ұлы Даласы қазіргі қалпын, табиғи бітімін қалыптастырып үлгерді. Сол даланың төсіндегі адамдар да бұрынғыдай табиғаттың „дайын“ азығын тұтынудан гөрі, қолға мал ұстап, жерге дән сіңіріп, тау-кен жұмыстарына бейімделіп, өрмек тоқуға ойысады. Яғни, Хинган мен Карпат тауларының арасында, 40—50 ендікті (параллельді) дендей қамтып жатқан ең далада этностардың пайда бола бастаған кезеңі осы.

Этникалық нышан пайда бола бастағаннан бергі кезеңді зерттеп-зерделеуде тарихи-этнологиялық ой жүйесі ұрымтал. Яғни, аса кең уақыт аясындағы өмірдің мың сан ұсақ оқиғаларын тәптіштеп тізбелемей, дәуірлік ауқымда, заманалық қарымда кең аяны қарпып ой түйген жөн.

Бұл орайда айрықша мән бере кетуді қажет ететін бір жағдай бар. Ол — байтақ дала тарихтың өн бойында қандай бір тарихи күрделі кездерді бастан өткерсе де, небір зобалаң-зұлматқа тап болса да, төсіндегі ұрпағының сабақтастығын үзбегені. Мұнда небір қан-қасап қырғын соғыс та, ұрпақтарды қынадай қырған індет те, жалмап-жайпап кеткен ашаршылық-жұт та болып баққан. Сонда да ұрпақтар сабақтастығы үзілмеген. Мұның айғағы мың сан археологиялық дерек түрінде, тарихи жазбалар нұсқасында, этнографиялық сәйкестік күйінде, нәсілдік бітім, тілдік үйлесім тұрғысында — зер сала білсек берісі қазақ халқының, әрісі даланы мекен еткен көшпелілер әулетінің ғасырлар қойнауынан бері қарай үзілмей жалғасқан сабақтастығын көруге болады.

Ұлы Дала тұрғындарының тарихи тәжірибесі кешікпей-ақ бұл далада тек көшпелі өмір салтан ғана бақыт табуға болатынына көз жеткізді. Жыл құсы сияқты ұдайы табиғаттың көктеміне ілесіп, бойлық бойынша шырқай көшіп-қону далалықтардың шаруашылық-мәдени сүлесін (типін) саралап, дара болмысын қалыптастыруға себепші болды. Біздің жыл санауымызға дейінгі III мың жылдықтың өзінде-ақ көш-қонға қолайлы мал түлігінің түрлері қолға үйретіліп, сұрыпталып үлгерді. Бұған Балқаштың солтүстік шығысындағы сексеуілді тұрағынан, Солтүстік Қазақстандағы Ботай қыстағынан табылған мал сүйектері айғақ бола алады. Еуразияның апайтөс даласындағы көшпелі мал шаруашылығы біздің жыл санауымызға дейінгі IX—VIII ғасырларда толық қалыптасып, төрт

түліктің тұяғына ілескен көшпелілердің маусымдық қоныстары, көш жолдары сараланып үлгерді.

Адамзат тарихындағы ең тапшы деректер қалдырған, ең шытырман жұмбақтай елес беретін, ең ұзақ формацияны бастан өткерген қоғам — көшпелілер қоғамы. Шығысында Хуанхэ өзенінен бастап батысы Карпат тауларына дейін созылған Еуразияның жойдасыз кең даласын жайлаған ру-тайпалардың дамылсыз көшіп-қонуы, көшпелі өмір салт қалыптастыруы, сөйтіп көшпелілер атануы — олардың бойындағы туа біткен қасиет емес, осынау табиғи ортаға бейімделіп, тіршілік құрудың бұлтартпас қажеттілігі болатын. Сол бұлтартпас қажеттілік өзіндік дара қасиеті бар көшпелі өмір салтты дүниеге әкелді. Сол өмір салт аясындағы ру-тайпалар күнделікті тұтынатын заттарынан бастап, тіршілік туралы ұғым-түсініктеріне дейін, моральдық-этикалық қарым-қатынастарынан бастап қоғамдық-әлеуметтік қалыптарына дейін көшпелі өмір ырғағымен үндес болмысын даралады. Және бұл өмір салт іштей шыңдалуды бастан кешкенімен, соңғы үш мың жыл бойында тұрақты қалыбын сақтауда болды. Орта Азия, Қазақстан, Оңтүстік Сібірден бастап Шығыс Еуропаға дейінгі байтақ алапта үш мың жыл бойы көшпелілер әлемі үстемдік құрды.

„Ескі және Жаңа Әлем мемлекеттері ұланғайыр өзгерістерді бастан кешіп жатты, ал дала, ондағы көшпелі халықтардың өмір салты мейлінше баяу өзгерді“ (Марков Г. Е. Кочевничество. Историческая энциклопедия. 7 том. М., 1966. 4-бет). „Көшпелі мал шаруашылығы — шын мәнінде шаруашылықтың ең бір тұрақты формасы еді“ (Гумилев Л. Н. Древние тюрки. М., 1967. 4-бет). Ұлы Дала төсінде неолит дәуірінің өзінде-ақ даралық сипат ала бастаған өмір салт біздің заманымыздан бұрынғы II мың жылдықта малшылық пен егіншілікті қатар дамыта отырып, жоғары дамыған металлургиясын қалыптастырып үлгерді. Өнім өндіру машығы ру-тайпа өміріндегі жағдайды түбірінен өзгертті. Сөйтіп, олар ұсақ-ұсақ ру-тайпалардың қуатты бірлестіктеріне ұласты. Осынау алыс кезеңнен бастап, тарих кезеңінде отты қару пайда болғанға дейін көшпелілер әлемі адамзат баласының тарихындағы ең қуатты да құдіретті күштердің бірі болып қалды. Бұл орайда Шығыстан салынған Ұлы Қытай қорғаны, Александр Македонскийдің осы даладан сансырап шегінуі, Вавилонға тізе бүктірген Дарийдің бұл даладан тауы шағылып қайтуы, кек қуалап келген Кирдің қанға тұншығып өлуі, әйгілі Рим империясының көшпелілер шапқыншылығынан соң

құлауы сияқты кесек, кесек мысалдармен шектелуге болады. Ахамен әулетінің аузынан жалын шашқан ұлдары да, ұлтарағына дейін темірмен құрсанған македондық гректер де, Қытай империясының жер қабырғасын қайыстырған жауынгерлері де, діни сенім жолында басын бәйгіге тіккен арабтар да көшпелілер қоныс еткен байтақ даладан тоқымдай жер ала алмағаны — тарихтың шығар күндей шындығы.

Ұлы Даланың Геродот заманынан бері қарайғы тарихын тарихшылар тым батыл таратады. Қаратеңіз жағалауына скифтер жыл санауымызға дейінгі VIII ғасырда келіпті-міс. Егер Геродот сегіз ғасыр кейін өмір сүрсе, онда тарихшылардың скифтерді Қаратеңіз жағалауына I ғасырда келді деуі де кәдік. Сол скифтер жергілікті кемерліктерді ығыстырады. Сонсоң орманға бауыр басқан, қашуды білмейтін жергілікті елді басып алған скифтер 500 жыл дәурен сүреді. Олар осы кезде Элада мен сауда жасасып, құдандалы болып үлгіреді. Содан, біздің жыл санауымызға дейінгі III ғасырда скифтерді сарматтар тықсырады. Енді сол кездің тарихшысы Страбонның айтуында скифтерге сарматтар қырғидай тиген. Сарматтар бел алып, орныққан соң, табандатқан 700 жыл мұңсыз-қамсыз дәурен сүреді. Олардың көзешілікпен даңқы шығып, Ұрымға (византия) астық сатады, салт атты әскерлер ұстайды. Мұздай құрсанған салт атты әскерлерді ұстау дәстүрі кейін Еуропада етек алған рыцарлық дәстүрге мұрындық болады. Күндердің бір күнінде, яғни, біздің заманымыздың III ғасырында сол сарматтарды ғұндар ығыстырады. Ғұндар аттай бір ғасыр (370—463) дәурен сүреді. Ғұндарды бұлғарлар жеңеді. Олар екі жүз жыл (463—660) асығын алшысынан түсіреді. Бұлғарларды хазарлар мүйіздейді. Хазарларды XIII ғасырда қыпшақтар (половцылар) жайпап өтіп, төңірегін өзіне еліттіре де, еліктете де білген әйгілі Дешті-Қыпшақ мемлекеті қанат жаяды. Мұнан кейін Шыңғысханның шулыған шабуылы, Жошының жорықтары, Батудың батпан қимылдары, Темірдің тепкілері, қалмақтың қанды қырғындары жаңағы қыпшақтардың жойқын қанатын топшысынан майырып кетті. Жай ғана майырылған жоқ, қауырсыны дудырай шашылып, Еуразияның байтақ даласына ақжонқа болып жайылды да, ондаған халықтың ділі мен тіліндегі бойтұмарына айналды...

Міне, Еуразия жапсарындағы керме иық далада өткен үш мың жылға жуық тарихты осылайша көктей шолып өтуге болады. Тарихи дерекке дау айту қиын сияқты.

Өйткені мұнан басқа дерек жоқ. „Кодекс-куманикус“ айтқандай, ондай дерек „қыпшақта да жоқ“.

Сонда осынау қолмен қойғандай қат-қатымен түскен тарихи жүйеге күмәнсіз сеніп, мына даланы алуан түрлі халықтың судай сапырылысқан, баянсыз мекені деп қабылдауымыз керек пе? Бұрынғы жұрты қайда кетті, кейінгі жұрты қайдан келді? Олардың ділі мен тілінде дәстүрі мен өмір салтында қандай айырмашылық бар деген мәселеге қай деңгейде ден қойып жүрміз? Ең бастысы осы далада сабақтасқан дәстүр, шыңдалған мәдениет, орныққан кісілік болмады, себебі жаңа қалыптаса бастаса сырт күштің құрбаны болып отырды деген ұғым әлгіндей тарихи сараптан соң өзінен өзі бел алмай ма?

Біздіңше мұндай дерек қуалаушылық көшпелілер әлемінің тарихи ақиқат болмысын таныта алмайды. Бұл орайда арналы-арналы үш жағдайға ден қою қажет: бірінші — әлеуметтік-экономикалық негіз, екінші — әлеуметтік-саяси құрылым, үшінші — рухани дәстүр. Бір ғажабы, осы жағдайлардың қай-қайсысы да сөз болып отырған тарихи кең аяда іштей шыңдалу арқылы өзгеріссіз қалып отырған.

Далалықтар үшін көшпелі өмір салты табиғи-географиялық дара бітімдегі ортаға бірден-бір үйлесетін, аз күш жұмсау арқылы мол өнім алатын ең ұрымтал базистік негіз болған. Көшпелілердің өмір салты табиғатты жатсынбаған, табиғатты болмыс-тіршілігінің құрамдас бір бөлігі деп қараған. Мыңдаған жылдарға созылған биосферамен үндес өмір ырғағы табиғаттың өзіндей табиғи-мәдени ортаны дүниеге әкелген. Сондықтан да бұл даланың тарихи тағдырына қатысты дара бітімдегі барша құбылыстардың тек-тамырын көшпелі өмір салтымен сабақтастыра қарастырған абзал. Саяси, әлеуметтік, мәдени, рухани, идеологиялық бітім-болмыстың баршасының ұлы үйлестірушісі болып көшпелі өмір салты алдыңнан шығып отырады. Мәселен, көшпелі өмір салтының бірінші белгісі табиғаттың табиғи жаратылысымен санаса отырып, ілкімді қозғалыс арқылы тіршілікке қажетті игіліктерге ие болу. Мұның өзі мейлінше кең аяда этникалық тектестіктің орнығуына мұрындық болып отырған. Рулық пәтуа бірлікті тірек ете алмаған жерде көшпелі өмір салтының баянды болуы мүмкін емес еді. Себебі, әрбір ру маңдайына жазылған қоныс-тұрағымен шектелсе, әрбір ру бәсеке-бақас болып, бірінің жерін екіншісіне бастырмаса, онда мыңдаған шақырым жерге созылатын көш жолдары да, көшпелі өмір салты да болмас еді. Төрт түлік мал ха-

лықтың тіршілік-тірегі болудан қалып, күнкөрістің басқаша жолы таңдалар еді. Ақыр аяғында төлтума тегі бір көшпелілер мәдениеті мен өнері туралы ұғым да болмас еді.

Көшпелі өмір салтының этникалық тектес болу себебін тек қана ілкімді көш-қоңнан деп тоқтауға тағы болмайды. Өмір бар жерде күрес бар, қайшылық бар, даму бар. Демек, көшпелілердің толысып, шарасынан асып-төгіліп отыратын дәулеті өз ішінде қайшылықтарды тудырып отырғаны сөзсіз. Бір ғажабы, табиғаттың қаталдығы, жұт, тосын індеттер, сыртқы жаудың шабуылы, ішкі барымтасырымта, пендешілік бәсеке-бақастық сияқты нәубеттердің ешқайсысы көшпелі өмір салтын да, сонымен кіндіктес рулық-этникалық құрылымды да өзгерте алмаған. Әлгіндей тосын нәубеттер әрі кетсе, үлкен рулардың жинақталуына, әлсіз рулардың көп ретте өзімен тектес әлді рулардың құрамына кірігуіне себепші болып отырған. Мұның өзі көшпелі өмір салтының классикалық құрылымын әлсіретудің орнына ұдайы нығайтып, этникалық тұтастықты ұдайы орнықтырып отырған. Мәселен, қазақ халқының құрамындағы үш жүз руларының бірінен-біріне ауысып-кірігіп кету көріністері — бұл пікірдің жарқын дәлелі. Бір кездері Еділ, Жайық өзендерінің бойын ен жайлаған Тама, Табын, Жағалбайлы рулары патша отаршылары мен қоныс аударушы қалмақтардан қысым көрген кезде бөліне көшіп, Ұлытау төңірегіндегі Сарысу, Атасу өзендерінің бойынан қоныс алды. Қоныс алды да көшпелі өмір салтынан жаңылмай, Бетбақдала арқылы Шу бойына қыстап қайтатын жаңа көш-қон ырғағына бейімделе білді. Сол сияқты қоңырат арасындағы Ашамайлы руы, найман арасындағы Қаракерей руы, Кіші жүздегі Тілеу руының құрамындағы Керей деп аталатын атасы, — ежелгі Керей тайпасының тарихи жағдайлар арқылы ауысқан бұтақтары екені мәлім. Немесе Орта жүздегі Қаракесек руының Кіші жүз құрамынан, Тарақты руының Ұлы жүз құрамынан кездесуі көшпелі өмір салтының ғажайып заңымен байланысты. Мұндай мысалдарды келтіре беруге болады. Мәселенің түйіні, көшпелі өмір салтының ұлы заңдылығы қалыптастырған тарихи-әлеуметтік қалыптарында болып отыр. Бұл қалыптың ат байлардың этникалық сезім тұтастығына келіп саяды. Демек, рулардың ауыс-түйісі көшпелілердің әлеуметтік-экономикалық құрылымын нығайта түскен, этникалық тұтастығын орнықтырып отырған.

Көшпелілер өзінің ұзына тарихында қуатты да қаһарлы

мемлекеттер, ұлыстар, қағанаттар болғаны тарихтан белгілі. Аяусыз күрес, алаяқ сатқындық, қанішер мейірімсіздіктердің небір сорақы үлгілері тақ таласы үшін болып отырды. Бір ғажабы, осының бәрі де сарай төңкерісі тұрғысында өтіп, көшпелі өмірдің базистік құрылымына мейлінше аз өзгеріс енгізіп отырған.

Тіптен, бай мен байдың, хан мен ханның тіресуі де көшпелі тайпалардың базистік негізіне, этникалық құрылымына нұқсан келтіре алмаған. Бұл орайда көшпелілердің рулық құрылымы тарихи-әлеуметтік, экономикалық-географиялық жағдайға орай үлкейіп-кішірейіп отыратын қасиетіне таң қалмасқа болмайды. Көшпелілердің үш мың жылдай ұзақ ғұмырлы өмір салтын бастан кешуінің өзекті бір себебі осында. Демек, жоғарыдағы кемерліктер, скифтер, сарматтар, ғұндар, бұлғарлар, хазарлар, қыпшақтар деп атап өткен этнонимдердің әлеуметтік-экономикалық тектес екенін, өмір салттарының бір болғанын, қоныс тұрағының ортақтығын, ділі мен тілінің тұтастығын ең алдымен қаперде ұстаған жөн. Мұның өзі түптеп келгенде байтақ дала төсінің шыншыл тарихи этникалық тұтастығын ғана зерделетіп қоймайды. Сонымен бірге рухани үзілмеген сабақтастықтың да болғанын зерделетеді. Әлеуметтік-экономикалық өмір салты баянды болған, этникалық автохтондылығы сақталған ортада рухани сабақтастықтың болатыны аян. Осы тұста рухани сабақтастықтың көшпелі өмір салтымен тамырлас төл сипатты болмысына ден қоймай болмайды.

Бр сәт мынандай бір қиялға ерік беріп көрелік. Дүниені тегіс радиоактивті сәуле шарпып не болмаса жойқын бір аласапыран болып, жер бетінде селдіреп қана тіршілік нышаны қалды деңіз. Арада шамалы уақыт өткенде ең алдымен табиғи орта — биосфера қалпына келер еді. Яғни тіршілік қайтадан бауыр көтере бастамақ. Бірақ оның есесіне қағаз атаулы, ақша атаулы, дүние-мүлік шіріп үлгерер еді. Жаңа, жас ұрпаққа қарттардың айтқаны аңыздай болып қана әсер етпек. Осы жағдай жүздеген, мыңдаған жылдарға ұласқанда бетондалған ғимараттар төмпешікке айналып, қазіргі Сығанақтың немесе Топыраққаланың жұрнағынан да аз белгісі қалуға тиіс. Өйткені, көне қалалардың қыш тақталары қазіргі құрылыс материалдарынан төзімді екені аян. Сонымен арада он екі мың жыл өткенде металлургия заводтарының бір кездегі темір үйінділері мен өрмекші торындай теміржолдардан жұрнақ қалмас еді. Ал, тас жолдарды қау шөп тесіп, үтіндіге айналдырар еді...